

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023

LXV. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TANULMÁNYOK
SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Ifj. Bertényi Iván, Cieger András,
Deák Ágnes, Gyáni Gábor, Klement Judit,
Konrád Miklós, Manhercz Orsolya,
Matolcsi Réka, Ress Imre és Vér Eszter Virág írásai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztői
KLEMENT JUDIT, MANHERCZ ORSOLYA

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 1. szám

SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Klement Judit – Manhercz Orsolya Köszöntés	5
Deák Ágnes A bölcs, de félénk Fabius Cunctátor: gróf Esterházy Móric	7
Ress Imre A horvát 1861. évi LXII. törvénycikk királyi szentesítésének legendája és legitimációs funkciója	29
Vér Eszter Virág Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz	43
Manhercz Orsolya „Istenem, istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros.” Udvari élet Pest-Budán a 19. században	65
Cieger András – Matolcsi Réka Királyhűség, állampolgári lojalitás, nemzeti identitás. Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon	87
Ifj. Bertényi Iván A delegáció főrendiház által választott tagjainak társadalmi háttere	99
Gyáni Gábor Szocializáció az arisztokrata családokban	123
Konrád Miklós Sportélet, polgárosodás és antiszemitizmus Magyarországon, 1867–1914	139
Klement Judit Budapest és a malmok, 1841–2008	155

A BÖLCS, DE FÉLÉNK FABIUS CUNCTÁTOR: GRÓF ESTERHÁZY MÓRIC

DEÁK ÁGNES

THE WISE BUT TIMID FABIUS CUNCTATOR: COUNT MÓRIC ESTERHÁZY

Count Móric Esterházy was an influential minister in the 1860s, a confidant of the Emperor Francis Joseph I, whose oeuvre was quickly forgotten by his contemporaries after 1867. The paper surveys the stations of the count's diplomatic career between 1830 and 1856, and then explores the process by which between the summer of 1861 and the autumn of 1866 he had emerged as the most dangerous political rival of state minister Anton Schmerling. Esterházy played an active role in convincing Francis Joseph to start bargaining with the Hungarian liberals in 1865, but overestimated the political weight of the Conservative camp in Hungary, and had consequently become by late 1866 an obstacle to the successful conclusion of the negotiations by compromise. He was and remained attached to the policies of Metternich in a world that had been radically transformed after the revolutions of 1848, and was thus doomed to failure.

Keywords: Count Móric Esterházy, minister, diplomat, compromise, Francis Joseph

---

Quintus Fabius Maximus Verrucosus Cunctator (i. e. 260–203) római hadvezér és ötszörös konzul a második pun háború idején az Itáliában portyázó Hannibált állandóan, de csak messziről követte csapataival. (Innen a *Cunctator* [tétovázó] ragadványnév.) Nem támadta, mivel tudta, ezzel kimerítheti utánpótlási vonalait, kifáraszthatja csapatait. Nem törődött azzal, hogy gyávának bélyegezték, rendíthetetlen szilárdsággal kivárta a megfelelő pillanatot, hogy lecsaphasson.¹ Amikor az éles nyelvű publicista, Kecskeméthy Aurél 1862 elején először találkozott Bécsben a fél évvel korábban kinevezett tárca nélküli miniszterrel, Esterházy Móriccal, Fabius Maximus jutott róla eszébe. Németül csevegtek, s Kecskeméthy vitriolos tollához illően rögzítette naplójában benyomásait: „Arcza oly jelentékeny szellemes és mély, hogy művészek s tudósok közt is föltünnék, hát még szamar ministerek közt.” S azután következett a szentencia: „Esterházy szelleműs bölcs, de

---

Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modern-kori Magyar Történelmi Tanszék.

1 Fabius Maximus. In: *Plutarchos párhuzamos életrajzai*. I–IV. [Ford., jegyz. Kacs Kovics István.] Bp., 1894–1900. I. 367–397.

félénk, Fabius Cunctátor.”² Persze ekkor még Esterházy félelmetes politikus ellenfele, Anton Schmerling lovag államminiszter, az osztrák–német liberális tábor legnagyobb tekintélye, hatalmának csúcán állt, s nem lehetett tudni, csak remélni és sejtetni, hogy a kor új Hannibáljaként előbb-utóbb mégiscsak energiáit és támogatóinak hadát vesztve kénytelen lesz távozni a politikai csataterőről, Esterházy pedig majd nagy tiszteletnek örvend, mint Fabius Maximus egykor. Nem így történt.

Egy dinasztiahú, konzervatív magyar gróf életműve a kortárs politikai áramlatok sűrűjében

Schmerling ugyan megbukott 1865 nyarán – Esterházy erőfeszítéseinek is hála –, de Esterházynek is követnie kellett őt 1866 őszén. Bár a nagyközönség az 1867-ben megjelent *Országgyűlési Emlékkönyvből* értesülhetett arról, hogy Esterházy adta meg a Schmerling nevével fémjelzett „centralistico-bureaukrata minisztériumnak” a „halálos dőfést”, s elsősorban az ő érdeme, hogy 1865 őszén Ferenc József szakított a provizórium politikájával, s újra a magyar konzervatív, majd liberális politikai elittel való egyezkedés felé fordult,³ érdemei mégis gyorsan feledésbe merültek.

A dualizmus évtizedeiben csak ritkán merült fel neve, és akkor is leginkább meglehetősen ellenséges hangnemben. Amikor például 1878-ban Ferenc József az Aranygyapjasrend lovagjai közé emelte őt, a *Fővárosi Lapok* így kommentálta a hírt: „A múmiák – úgy mond – múmiák maradnak, még ha meg vannak is aranyozva.» A konzervatív grófok mai kitüntetése azonban sok helyen okozott aggodalmakat, mert a politikai múmiák néha – föltámadnak.”⁴ Amikor a már agg Esterházyt 1888-ban gondnokság alá helyezte családja, majd 1890 őszén meghalt, az évtizedekig tartó csend után újra felelevenítették érdemeit, de a hideg távolságtartás a legelismertebb közleményekre is jellemző volt. A „szigoruan catholicus irány”, a „feudális-ultramontán párt” képviselőjeként szóltak róla, és hogy valójában mindig is „bécsi gróf” volt, s csak nevében magyar.⁵ A legsarkosabban a *Buda-pesti Hirlap* nyilatkozott:

„Magyarországnak nincs oka meggyászolni ezt a magyar főurat. Esterházy Móric gróf szereplése az abszolút uralomra törő Ausztria történelmében van megírva azokon a lapokon, melyek Magyarország elnyomásáról beszélnek. [...] Az ő befolyásának tulajdonítják, hogy a Schmerling-minisztérium idejében Magyarországgal kezdett kiegyezési kísérletek abba maradtak. Jelentékeny része volt abban az elhatározásban, hogy

2 Kecskeméthy Aurél naplóbejegyzése. 1862. január 31., július 12. *Kecskeméthy Aurél naplója, 1851–1878*. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909. 123., 135–136.

3 Gróf Esterházy Móricz. In: *Országgyűlési Emlékkönyv*. 1866. Szerk. Farkas Albert. Pest, 1867. 78–79.

4 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1878. április 17. 435.

5 Hírek. *Kolozsvár* 1888. március 29. [Oldalszám nélkül.]; Fővárosi hírek. Reminiscentiák. *Fővárosi Lapok* 1888. március 30. 658.; Törvénykezés. *Pesti Hirlap* 1888. március 28. 11.; Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1890. november 11. 2293.; [„K.”:] A pirmai halottról (Gróf Esterházy Móric). *Fővárosi Lapok* 1890. november 13. 2305–2306.

a császár Velencét átengedte III. Napóleonnak és ezzel elveszett a dinasztia utolsó olasz birtoka. A porosz háború előtt Esterházy Móric grófot azok közé számították, kik a békés egyezkedésnek leghevesebb ellenzői voltak.”⁶

Más közleményekben is felbukkant az a megítélés, hogy Esterházy egykor jobban megértette Schmerlinget, mint Deák Ferencet, s nem a nemzeti törekvéseket támogatók valamelyik szárnyában, hanem annak ellenfelei között foglalt helyet.⁷ Életművét az aktuálpolitikai küzdelmek sűrűjében is értelmezték. A *Pesti Napló* vezércikkírója a Szabadelvű Párt konzervatívjai elleni támadásra használta fel az alkalmat, hogy a szerinte a nemzeti érdekeket semmibe vevő és Magyarországot fekete-sárgára festeni kívánó udvari politikusok metsző bírálatait adja.⁸ Még a leginkább elismerő közlemények is – különösen a *Fővárosi Lapok*ban, amely orgánium kiemelten foglalkozott ekkoriban Esterházy személyével – csak azt tudták a javára írni, hogy a „magánéletben mint kiválóan művelt, perfekt gentleman nagy tiszteletben állott”, s hogy „nem egyszer támogatott vallási, oktatási, emberbaráti, tehát igen nemes ügyeket, a »nemzeti« nagy törekvések s ügyek voltak azok, a melyeket nem értett s a melyekért nem buzgott”.⁹ [Kiemelés az eredetiben.]

Az utókor sommás ítéletével szemben nemcsak a konzervatív Kecskeméthy elismerő sorait idézhetjük. A Deák köréhez tartozó Lónyay Menyhért, az Andrássy Gyula vezette kormány későbbi minisztere a következőt jegyezte fel naplójában: „a gyöngye szavú, hideg modorú, magyarul nem tudó kis ember, oly melegen érző magyar, mint bármelyikünk és százszorta magyarabb, mint a kosmopolitikus eszmékkel saturált Jövő-pártiak kik csak a demagogia csillogó árnyképei után kapkodnak [...]. Azonban nem dualista.”¹⁰

S akkor még nem is szóltunk a konzervatív Szent-Ivány Vince véleményéről, aki 1863 kora tavaszán valóságos panegiriszt fogalmazott Esterházyról:

„Ezen kis termetű, őszbe vegyült barna hajú, nyírott, de elég hosszú bajszú, hosszas, mint mondják, úri arcú alak első pillanatra elárulja a benne rejlő *diplomátát*. Tekintete nyájas, komor, éles elmét s mély felfogási tehetséget sejtett. Társalgása igen vonzó – sokat beszél, de mégsem untat soha, s egyetlenegy társalgása sincs, melyből tanulni nem lehetne, mindig új és újakat mond; a komoly dolgokat mulattató élcekekkel vegyíti, nehogy unalmas legyen. Még nem láttam embert, ki gondolatait oly érthetőleg formulázni s így megértetni tudná. A magyar ügyeket eléggé ismeri, részint mostani tapasztalásaiból, részint ösztönszerűleg. Amit nem ért, háromszor s többször is kérdezi, egyszóval a felületes válaszóval nem szokta beérni – amint megértette a kérdést, tovább szövi, s rögtön consequentiákat állít fel belőle, s ezek megoldását szorgalmazza. Formáiban igen elegans [!], kifejezéseiben szabatos. Felette vigyázólag

6 Napi hírek. Egy volt osztrák miniszter halála. *Budapesti Hirlap* 1890. november 11. 5.

7 [„K.”:] A pirmai halotról, 2305.

8 Magyar államférfiak. *Pesti Napló* 1890. november 12. [Vezércikk.] 1.

9 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1890. november 11. 2293.; Hazai irodalom, művészet. Hibaigazítás. *Fővárosi Lapok* 1890. november 14. 2316.

10 Lónyay Menyhért naplóbejegyzése. [Dátum nélkül.] Idézi *Deák Ferencz beszédei*. I–VI. Összegy. Kónyi Manó. Bp., 1903. [2., bőv. kiad.] III. 470.

kell vele szólni, az eszes emberekre sokat tart. A császárnak kitűnő bizalmát látszik bírni, s ezt, mint tapasztaltam, az ország javára szokta felhasználni. Dynasticus érzelmű magyar hazafi mindamellett, mint maga mondá, hogy ő csak fél magyar, mert mindig diplomata volt, sőt még magyar nevelésben sem részesülhetett, de úgymond »érzelmeim hazafiasak, mert magyarnak születtem« [...] Esterháznak egy nagy hibáját abban vélem rejteni, hogy mindent a legtökéletesebben akarna tenni és tétetni; s innen van, hogy e gondolattól gyötörve az elhatározás percében visszariad, s határozatlan lesz. Azonban – amint tapasztaltam – ha alapos okoskodásokkal győztetik meg, ekkor enged, s kész a cselekvésre, de mindig észrevehető rajta, hogy 30 évig diplomata volt.”¹¹ [Kiemelés az eredetiben.]

Szent-Ivány Vincénél ugyanazokat a motívumokat látjuk, mint Kecskeméthy leírásában: bölcsesség, műveltség, ugyanakkor határozatlanság s abból fakadó féltékenység.

A Habsburg Monarchia központi igazgatásában szerepet játszó kortársainak véleménye ezzel szemben igencsak megosztott volt Esterházyról. Schmerling a visszaemlékezésiben „ájtatoskodó és jezsuita” modorú Esterházyt örökített meg, aki állandóan támadott, majd inkább áttért a miniszterek háta mögötti intrikálás végül sikeresnek bizonyult módszerére, kihasználva a befolyásolható Ferenc József ingadozásait: „a konferencián hallgatott vagy a hozott határozatokat megszavazta, majd a hátsóajtón azonnal a császár kabinettjébe ment, hogy egészen ellenkező szellemben [...] működjön.”¹²

Ezzel szemben a konzervatív-ultramontán irányvonalat támogató Bernhard Ritter von Meyer emlékirataiban szinte csodálattal ír Esterházyról mint Metternich kancellár méltó utódjáról a diplomácia terén, dicsérve finom viselkedését, mély vallásosságát, tiszta erkölcsait, rövid, de velős hozzászólásait a miniszterek tanácsában, amelyek szerinte mindig fején találták a szöveget, és nem utolsósorban kiemelte a monarchia iránti odaadását. Idézte Esterházyt, aki szerinte kijelentette, „valami egyedít testesít meg magyarként, mert nálam Magyarországot megelőzi Össz-Ausztria, míg hazámfiainál épp az ellenkező a helyzet”.¹³

A történeti szakirodalomban is egymásnak élesen ellentmondó interpretációkat találunk róla. A birodalom államjogi konfliktusainak legalaposabb elemzője, Josef Redlich Ferenc József egyik legfigyelemreméltóbb minisztereként szolt e „komor kételkedőről”, akit szokatlan műveltség, kiemelkedő analitikus képességek, erős és metsző kritika, ugyanakkor melankolikus lelkiállat jellemzett. Redlich meghatározó politikusnak látta Ester-

11 Feljegyzések a Bécsben 1863. január–márciusban tartott tárgyalásokról. Cím nélkül. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 1872 Az Országos Levéltár által rendezett iratok 2. cs. 3/b tétel. Szent-iványi Vince iratai 1860–1866. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

12 *Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie. Aus der Sicht des Staatsministers Anton von Schmerling*. Hrsg. Lothar Höbelt. Frankfurt am Main, 1994. 190–191., 198–199., 210., 212. Schmerling véleményét idézi Stefan Malfèr: *Einleitung*. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 1–9. Bearb. von Horst Brettner-Messler et al. Wien, 1977–1997. Bd. 2. XXX.

13 *Erlebnisse des Bernhard Ritter von Meyer, weiland Staatsschreiber und Tagsatzungs-Gesandter des Cantons Luzern, nachmaliger k. k. österreichischer Hof- und Ministerialrath, Secretär des Ministerraths etc.* I–II. Hrsg. von dessen Sohn. Wien–Pest, 1875. II. 51.

házyt, aki mind a magyarországi politikát, mind pedig általában véve a konzervatív politikai hagyományokat megújította a birodalomban.¹⁴ Friedrich Engel-Jánosi diplomataként jellemzi őt: az éles felfogás, kritikai tehetség embere, ami azonban – mint fejtegeti – nem párosul energikus döntéshozatali képességgel.¹⁵ A Habsburg Monarchia történetéről szóló egyik klasszikus munkájában A. J. P. Taylor viszont Esterházyt mint külpolitikust helyezve a fókuszba, lesújtó véleményt formált róla, a lehető legrosszabb tanácsadónak minősítve, aki tevékenyen hozzájárult a teljesen téves külpolitikával ahhoz, hogy „Ausztria esztelen öngyilkosságot” kövessen el.¹⁶

A magyar történészek véleményének palettája is igen színes. A dualizmus időszakának elutasító véleményét visszhangozta Beksics Gusztáv, aki „a nemzeti elnyomatás élére” állított férfit látta benne, „a vallási fanatizmus és politikai reactio e sötét lovagját”.¹⁷ A századfordulón, az egykori kortársak véleményének napfényre kerülése után enyhült az elutasítás. Halász Imre a kiegyezés korának politikusaikról készült jellemrajzaiban Deák Ferenc kapcsán tért ki röviden Esterházy alakjára, idézte Lónyay pozitív állásfoglalását, és Pálffy Móric helytartóval együtt Esterházyról is kijelentette: „Ez a két »Mór« egészen jól megtette kötelességét s nem is volt oly fekete, mint általánosan hitték.”¹⁸ Deák Ferenc beszédeinek kiadója, Kónyi Manó – szintén elsősorban Lónyay naplójára hagyatkozva – közölt néhány kedvező adatot és véleményt Esterházy tevékenységére nézve.¹⁹ Ezt követően Wertheimer Ede Andrassy Gyuláról írt monográfiájában már e „legkülönösebb és legrejtélyesebb emberek egyikeről” kijelentette: „fáradhatatlan aknamunkát” fejtett ki Schmerling ellen.²⁰ Berzeviczy Albert is úgy nyilatkozott, hogy Esterházy „sem volt egészen közönyös a magyar érdekek iránt”.²¹

Nem maradt azonban folytatás nélkül a határozottan elítélő vélemény sem. Szabad György az 1960-as évek második felében „a nemzeti iránti mély megvetéséről ismert Esterházy Móric grófról” szolt, ám későbbi munkájában, tartózkodva a minősítő megjegyzésektől, inkább leíró igénnyel kijelentette, Esterházy a kormányban „mindinkább Schmerling ellenlbasának szerepét töltötte be”.²² A legrészletesebben mind ez ideig Somogyi Éva tért ki Esterházy bel- és külpolitikai törekvéseire és akcióira az 1860-as évek birodalmi politikájának ismertetése és elemzése során. S mivel látószögét nem kizárólag

14 Joseph Redlich: *Kaiser Franz Joseph von Österreich. Eine Biographie*. Berlin, 1928. 279–280., 298.; Uő: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches*. I–II. Leipzig, 1920–1926. II. 362–364.

15 Friedrich Engel-Jánosi: *Österreich und der Vatikan 1846–1918*. I–II. Graz-Wien-Köln, 1958–1960. I. 45.

16 Alan John Percivale Taylor: *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. London, 1981. 130. [Idézet: 136.]

17 Beksics Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: *A magyar nemzet történet*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898. X. (A modern Magyarország [1848–1896]) 594.

18 Halász Imre: Deák Ferenc. In: uő: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Bp., 1911. 193–194.

19 Deák Ferenc beszédei, III. 338., 340–341., 409., 437., 469–470., 562., 645., IV. 24.

20 Wertheimer Ede: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. I–III. Bp., 1910–1913. I. 192., 203.

21 Berzeviczy Albert: *Az absolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. I–IV. Bp., 1922[–1937]. III. 288.

22 Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Bp., 1967. 573.; Uő: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: *Magyarország története. 1848–1890*. I–II. Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1987. [2., jav. kiad.] I. 739.

a korabeli magyar nemzeti mozgalom perspektívája határozta meg, lehetségessé vált a politikusi életmű kiegyensúlyozott értékelése.²³

Egy fiatal diplomata pályakezdése – és pályazárása

Gróf Esterházy Móric 1807-ben született. Apja, Esterházy Miklós (1775–1856) titkos tanácsos és kamarás Bécsben született, s ott is halt meg, jobbára csak a tavaszi és nyári időszakban tartózkodott a család csákvári birtokán, de sokat tett a csákvári kastély fejlesztéséért, könyvtárának és képtárának gyarapításáért. Felesége – Esterházy Móric anyja – a francia születésű Françoise de Roisin [Roisin Franciska] márkinő volt, aki gyermekkorában került Brüsszelből Bécsbe. Franciás műveltsége, állapítják meg, meghatározó volt a családban.²⁴ Az apa 1856-ban halt meg, akkor három fia felosztotta a birtokokat: a legidősebb, Miklós Ferenc a tatai; a középső, Pál a pápa-ugodi; míg a legfiatalabb, Móric a csákvári uradalmat kapta.

Esterházy Móric fiatal korának nagy részét Bécsben töltötte. Ezekről az évekről az az egyetlen információ maradt fenn, hogy a húszas évek végén ő volt I. Napóleon és Mária Lujza Habsburg főhercegnő Bécsben nevelkedő fia, a reichstadti herceg két közeli barátjának az egyike.²⁵

Nem tudjuk, pontosan mikor lépett diplomáciai szolgálatba, de egy 1839-ben született előterjesztés kilencévnnyi szolgálatról szól, vagyis a kezdetet 1830-ra tehetjük.²⁶ Amikor I. Ferenc 1832 őszén kamarássá nevezte ki Esterházyt, a nápolyi követségen fizetés nélküli követségi attaséként működött.²⁷ 1839 szeptemberében tett előterjesztést Metternich kancellár arra, hogy V. Ferdinánd nevezze ki őt, továbbra is díjazás nélkül, követségi titkárnak – Esterházy kérésének megfelelően – a berlini követségre, hogy további tapasztalatszerzés után majd önálló kirendeltségvezetővé válhasson. 1840 tavaszán sürgősen Stockholmba rendelték, hogy vegye át átmenetileg az ügyek vitelét. Ezt követte 1844 őszén „dicséretes tulajdonságai” elismeréseként a holland királyi udvarba, Hágába rendelése, immáron javadalmazást húzó követként és teljhatalmú megbízottként. Állomáshelyét 1845 májusában foglalta el. Esterházy 1846 tavaszán „Hercegem” [Mon Prince] megszólítással kezdte egy a kancellárnak szóló francia nyelvű levelét, ami mutatja, arisztokrata ismerősei nem véletlenül tekintették Metternich bizalmasának.²⁸

23 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976. 55.

24 Eszterházy János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása*. Bp., 1901. 166.; Krasztina Lajos: *Csákvár története*. Csákvár, 1932. 36.; Sisa József: *A csákvári Esterházy-kastély. Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997) 8.

25 Friedrich Engel-Jánosi: *Die Jugendzeit des Grafen Prokesch von Osten*. Innsbruck, 1938. 101–102., 107.

26 A diplomáciai pályájával kapcsolatos iratokat lásd Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”.

27 Czernin gróf főkamrás előterjesztése és annak fogalmazványa. Schönbrunn, 1832. október 8. ÖStA HHStA Hofarchiv. Oberstkämmeramt. Serie B Kt. 280. 1334/1832., 1346/1832.

28 Vö. Esterházy Móric levelei Klemens Lothar Metternichhez. Genova, 1844. október 20., Hága, 1846. május 26. [Francia nyelvű.] ÖStA HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”; Engel-Jánosi: *Die Jugendzeit des Grafen Prokesch von Osten*, 107.

Hágai állomáshelyén töltötte a negyvenes évtized második felét, majd 1848 decemberében az egy hónappal korábban alakult új kormány vezetője, Felix Schwarzenberg herceg miniszterelnök és külügyminiszter úgy döntött, Esterházyt küldik Gaetába a Rómából elmenekült pápai udvarhoz. Esterházy 1849 februárjában foglalta el új posztját, majd a Rómába visszatért pápai udvarhoz is őt akkreditálták nagykövetnek. 1852 októberében Schwarzenberg utóda, Karl Ferdinand Buol-Schauenstein külügyminiszter sikerrel kezdeményezte Esterházy titkos tanácsossá kinevezését, ecsetelve „nem átlagos tehetségét és képességeit, megfeszített munkáját, hasznos szolgálatait”, de mindenekelőtt azt, hogy Ferenc József kívánságának megfelelően sikerült megszereznie a pápai udvar beleegyezését abba, hogy a konkordátumtárgyalások Bécsben, s ne – a szokásoknak megfelelően – Rómában folyjanak.²⁹ 1853 nyarán azonban hosszabb betegeskedésre hivatkozva Esterházy tartós szabadságra távozott, hogy orvosai tanácsára Ostendében folytasson fürdőkúrát, s csak egy évvel később foglalta el újra állomáshelyét. Hamarosan megtört az ígéretesen felfelé ívelő diplomatakarrier.

1856. január végén Buol-Schauenstein Esterházy felmentését kezdeményezte. Mint írta,

„... figyelmen kívül hagyva a hozzá intézett ismételt és sürgető felszólításokat, hosszabb ideje nem küldött, még a legfontosabb előadódó ügyekben sem, jelentéseket. Tekintve e követ nagy tehetségét és egyébként már bizonyított szolgálati buzgalmát, ez a tény csak nagyon súlyos egészségi állapot rovására írható” – jelentette ki a miniszter.

Mivel azonban a már lezárt konkordátum után is fontos tárgyalások várhatók, folytatta, ez az állapot a szolgálat hátránya nélkül nem tartható fenn, ezért kénytelen visszahívását kezdeményezni azzal, hogy majd felépülése után meg lehet bízni őt más feladattal. Ferenc József jóváhagyta a felmentést, s évi 6300 forint várakozási pénzzel rendelkezési állományba helyezte Esterházyt.³⁰

A kortársak véleménye Esterházy mulasztásáról megoszlott: alapvetően leginkább henyeségnek, „munkaiszonynak”, „beteges különcködésnek” tekintették, akadtak, akik a későbbi megőrülés előképét vélték abban feltalálni, mondván, ekkoriban Esterházy heteken át sötét szobába zárkózott és senkit sem fogadott, ami leginkább depressziós tünetnek tekinthető.³¹ A történeti szakirodalom is egyszerre szól különcségből táplálkozó hanyagságról („növekvő ellenszenv az írásbeli jelentéstevéssel szemben”), illetve

29 Karl Ferdinand Buol-Schauenstein előterjesztése Ferenc József számára. Bécs, 1852. október 31. ÖStA HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”.

30 Karl Ferdinand Buol-Schauenstein előterjesztése Ferenc József számára. Bécs, 1856. január 23. Uo.

31 Friedjung Henrik: *Harcz a német hegemoniáért (1859–1866)*. I–III. Bp., 1902–1904. I. 150. Az 1867-ben az Országgyűlési Emlékkönyvben megjelent, már említett pályakép igyekezett az életrajz ezen pontját a magyar nemzeti politikai elvárásoknak megfelelően kozmetikázní. Kijelentette, a konkordátumot Esterházy meghallgatása és tudta nélkül kötötték, s némileg azt sejtette, hogy 1856-ban ezért ő maga mondott le követi állásáról. Gróf Esterházy Móricz, 79. Vö. Hírek. Kolozsvár 1888. március 29. [Oldalszám nélkül.]

ideg-összeroppanásról, rámutatva arra, hogy már hosszú szabadsága előtt, 1852-ben is volt egy rövid időszak, amikor félbeszakadtak Esterházy jelentései.³²

A várakozás évei

Hogy mivel teltek az 1856 és 1861 közötti évek, nem tudjuk. Lónyay Menyhért feljegyzése szerint Esterházy 1865 őszen előadta, hogy „több éveken át falusi magányban élt [»Ich bin in aller Ruhe in meinen Wäldern gesessen«]. Nem is gondolta, hogy valaha még a cselekvés terére is lépjen.³³ Eszerint Csákváron sok időt töltött „erdeiben csendes nyugalomban üldögélve”, de egészen biztosan nem tűnt el a bécsi főúri társaság fogadótermeiből sem. Mindenekelőtt családja ügyei köthették le, hiszen 1854. október 5-én Prágában házasságot kötött Polyxena Lobkowitz hercegnővel, ami a birodalmi arisztokrácia legtekintélyesebb családjaival fűzte még szorosabbra a kötelékeket. A feleség nagybátyja, Friedrich Schwarzenberg herceg ugyanis prágai érsek-bíbornok volt, az 1852-ben elhunyt Felix Schwarzenberg miniszterelnök testvére. Az Esterházy házaspárnak három gyermeke született, Esterházy Miklós Móric (1855–1900), majd Esterházy Franciska-Anna (Fanni) (később Klodwig Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst herceg, vezérkari tiszt hitvese), illetve Esterházy Berta-Marianna (később Emil Oettingen-Spielberg herceg hitvese).³⁴

Nem ismerjük a Bécs és Csákvár között zajló életet, de a Csákváron tartózkodás hetei, hónapjai sem pótolhatták Esterházy számára a megelőző éveket az ország viszonyainak megismerésében. Láttuk, 1848 előtt is legalább két évtizedig külföldön tartózkodott, egyetlen adatunk van csak arra, hogy némi affinitást mutatott hazai arisztokrata ismerőseinek törekvései iránt,³⁵ de a reformkori nagy politikai küzdelmek – akár ellenzéki, akár kormányzati oldalon – idegenek maradtak számára. Nem volt ez másképp 1848–1849-ben sem, és ugyanez a hozzáállás jellemezte idősebbik bátyja, Esterházy Miklós Ferenc magatartását is, ellentétben Pál testvérükkel, aki nemzetőr őrnagyként csatlakozott a honvéd hadsereghez, s részt vett a komáromi vár védelmében.³⁶

1859 nyaráról származik az első adat arról, hogy Ferenc József nem feledkezett meg egykor nagyon dicsért, de azután a diplomatapályáról kényszerűen távozott hivatalnokáról. 1859. augusztus 2-án ugyanis Esterházyt küldte III. Napóleonhoz bizalmas diplomáciai küldetéssel, bár részleteket erről sajnos nem tudunk.³⁷

32 Wertheimer: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*, I. 192.; Engel-Janosi: *Österreich und der Vatikan*, I. 45., 73–74.

33 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését dátum nélkül idézi *Deák Ferenc beszédei*, III. 470.

34 Esterházy: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*, 167.

35 Az 1830-ban alakult Nemzeti Kaszinó alapítói sorában Esterházy is szerepel. *Pesti Casino Könyv 1830. A' Nemzeti Casino részeseinek névsora A. B. C. rendben 's annak Alapjai. 1830.* [Kiad. gróf Széchenyi István – Döbrentei Gábor.] Pest, 1830. 13.

36 Esterházy Pál szócikk. In: Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Bp., 2000. [3., átdolg. kiad.] 324.

37 Friedrich Engel-Jánosi: *Graf Rechberg. Vier Kapitel zu seiner und Österreichs Geschichte*. München–Berlin, 1927. 64.

Ferenc József „személyes bizalmasa” és „Schmerling antagonistája”

1861. július derekán lázas tárgyalások folytak arról Bécsben, hogy a magyar országgyűlés feliratára milyen választ adjon az uralkodó. Az 1860. október 20-án kibocsátott októberi diploma után a magyarországi politika vezető posztjaira került magyar konzervatívok, bár elutasították a Deák Ferenc fogalmazta feliratban kifejtett 1848-as ihletésű programot, a párbeszéd fenntartását célzó, békülékeny hangnemű leiratot javasoltak, míg Schmerling ragaszkodott ahhoz, hogy Ferenc József a diploma, illetve az 1861. február 26-án pápens formájában meghirdetett birodalmi alkotmány betűjéhez ragaszkodva kemény hangon utasítsa vissza az országgyűlés álláspontját. Az uralkodó ez utóbbi mellett döntött, a magyar konzervatívok pedig, Apponyi György országbíró kivételével, távoztak hivatalukból. Ferenc József 1861. július 18-án kinevezte Forgách Antalt, csehországi helytartót magyar kancellárrá, majd egy nappal később Esterházyt tárca nélküli miniszterré.³⁸ Július 19-én már mindketten ott ültek a miniszterek tanácskozásán.

Maga Esterházy a miniszteri posztjáról való távozása alkalmával 1866 őszén úgy nyilatkozott, hogy az uralkodó kívánságára, „általában véve az erőim elégtelenségét, különösen pedig az akkoriban uralkodó szorító körülményeket illető megalapozott aggodalmak és kétségek fáradtságos elcsendesítésével”, elsősorban kötelességtudattól vezérelve lépett csak a politikai prondra, ahol teljesen tapasztalatlan volt.³⁹ Schmerling emlékiratai szerint Esterházyt Johann Bernhard Rechberg miniszterelnök-külügyminiszter ajánlotta a miniszteri megbízásra.⁴⁰

Feltűnő választás volt a magyar ügyekért felelős tárca nélküli miniszteri posztra egy olyan személyt kinevezni, aki élete nagy részét Magyarországon kívül töltötte, hazáját nem ismerte, s egy bécsi lap szerint maga is kijelentette, hogy „három mondatot sem tud jól elmondani magyarul”. Elterjedt az a híresztelés is, hogy valójában külpolitikai háttéremberként hívta be Ferenc József Esterházyt a kormányba, sőt talán későbbi külügyminiszteri kinevezését kívánta ezzel előkészíteni.⁴¹ Cáfolja azonban ezt Esterházynek a minisztertanács 1861. augusztus 2–3-i ülésén tett kijelentése, mely szerint az uralkodó őt Forgách-csal együtt a magyar igazgatás vezetésére kérte fel.⁴² A fő megfontolás csak az lehetett, hogy magyar mágnáscsaládból származott, ugyanakkor a megelőző évtizedben és az évtizedfordulón semmilyen módon nem kötelezte el magát a vezető pozíciókból éppen csak távozott, úgynevezett ókonzervatív csoport politikája mellett. Állása mindenestre kezdettől ambivalens volt, s egyre inkább „az uralkodó személyes bizalmasaként” (igazi „császár-miniszterként”) kezelték. Redlich értékelése szerint választásával Ferenc

38 Rainer főherceg előterjesztése Ferenc József számára. Bécs, 1861. július 24. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Vorträge MRZ. 2357/1861.

39 Esterházy Móric irata „Allergnädigster Herr!” megszólítással. Csákvár, 1866. október 30. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbille 105c. 130c. 1866.

40 Vö. Malfèr: Einleitung. In: *Die Protokolle*, V/2. XXIX–XXX.

41 Otto-Bernhard Friedmann: *Zehn Jahre Oesterreichischer Politik 1859–1869. I. Tagebuch zur Zeitgeschichte*. Wien, 1879. 306.

42 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. augusztus 2–3. In: *Die Protokolle*, V/2. 262–263.

József azt is jelezni kívánta: határozott szándéka a magyar politikát saját kezében tartani. Ugyanakkor Esterházytól, ahogy Forgáchtól is, remélni lehetett, hogy Rechberg mellett ellensúlyozhatják a birodalmi vezetésben az osztrák–német liberális csoport politikai befolyását.⁴³

A Bécsből távozó magyar konzervatívok felvették a kapcsolatot utódaikkal: Apponyi Györgyöt Forgách kancellár kereste fel, Esterházyt viszont Apponyi, s mint Szőgyén László leköszönő alkancellár értesült arról, „igen meg volt felfogásával elégedve”.⁴⁴ A csoport egyes meghatározó személyiségei, mint Szécsen Antal vagy Andrássy György Bécsben laktak, s Dessewffy Emil is gyakran rándult át Pozsonyból, ami biztosította a folyamatos érintkezés lehetőségét. Bár Heinrich Friedjung egyenesen úgy fogalmaz, Esterházy „megboszszulta barátait”,⁴⁵ a források nem erősítik meg, hogy ezt megelőzően szorosabb politikai vagy társasági kapcsolat létezett volna Esterházy és a magyar konzervatívok szűk és igencsak zárt baráti köre között. Az azonban valóban megállapítható, hogy a következő években az alkalmi érintkezés időről időre többé-kevésbé szervezett együttműködéssé alakult. Ebben Redlich is Esterházynak tulajdonítja a kulcsfontosságú szerepet, de az összekötő személy a kancellári székéből történő távozásáig, 1864 áprilisáig inkább Forgách volt.⁴⁶

Kezdettől világossá vált, hogy a „német miniszterek” kontra „magyar miniszterek” hasadás nem tűnt el, ha a magyar oldalon változtak is a személyek. Az első hónapokban Forgách volt az, aki megadta a hangot egy-egy konkrét ügyben, Esterházy jobbra csak csatlakozott a kancellár véleményéhez, vita esetén pedig támogatta őt a Schmerlingi elképzelések mellett kiálló, rendre többségbe kerülő csoportjával szemben. Nyilvánvalóan a tanulás hónapjai voltak ezek számára.

Forgách az 1848. áprilisi törvények előtti jogállapotot tekintette kiindulópontnak, az októberi diplomára kívánt alapozni, s kerülni a magyarországi vonatkozású iratokban a februári alkotmány említését, fenntartva ezzel a valamikori módosítás lehetőségét. Hangsúlyozta, hogy feladatának a „közvetítést” tekinti, annak elengedhetetlen feltétele pedig a tartózkodás a magyar történeti alkotmánnyal ellentétes oktrojtól. Schmerlingnek a magyar országgyűlés második feliratát illető, továbbra is pusztán az erő nyelvén beszélő leirati javaslata kapcsán Esterházy is kijelentette:

„... ebben a formában csak akkor lehetne a leiratot kibocsátani, ha a kormány tisztában van azzal, hogy azt, amit Magyarországon tervez, kizárólag erőszakkal lehet végigvinni. Azt nem tudja megítélni, vajon akarja-e ezt a kormány, s hogy megvan-e arra az eszközei. Ezért úgy hiszi, hogy a megbékélés és közvetítés eddig folytatott menetét nem kellene teljesen feladni, hanem továbbra is megkísérelni [...] a Monarchia egységét megőrző módon.”⁴⁷

43 Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 300., 362–363.

44 [Szőgyén] László levele Vay Miklóshoz. Csór, 1861. augusztus 11. In: *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Bev. Lévy József. Bp., 1899. 433.

45 Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 147.

46 Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 299.

47 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. augusztus 13. In: *Die Protokolle*, V/2. 284.

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy Esterházy pusztán engedelmesen követte volna Forgáchot akár ezekben az első hetekben is. Lényeges kérdésekben is volt véleménykülönbség kettejük között, például amikor Apponyi és Mailáth György tárnokmester indítványára Forgách támogatta, hogy az országgyűlést egyelőre ne oszlassa fel az uralkodó, csak napolja el, elkerülendő a nagyobb felháborodást. Esterházy, aki jellemzően valamenyny minisztertárs véleménynyilvánítása után szólalt fel, a többségi véleményhez csatlakozva az azonnali feloszlátás mellett foglalt állást.⁴⁸ A nemzetiségi konfliktusok kezelését célzó intézkedések tárgyalásakor Esterházy szintén vagy hallgatott s nem erősítette Forgáchot, vagy inkább a többségi álláspontot vallotta. Csak hosszabb idő elteltével sorakozott fel Forgách mellé ezekben az ügyekben.⁴⁹ A provizórium bevezetésének szükségességét illetően 1861. október végén azonban nem volt véleménykülönbség Forgách és Esterházy, de a többi miniszter között sem.

Forgách első alkalommal 1861. november közepén, Erdély kapcsán tett kijelentést arra vonatkozólag, hogy a jelen helyzetben nem tekinti célszerűnek a februári pátens elfogadására kötelezni a magyarországi hivatalnokokat, amelynek maga – állította – egyébként nem ellensége, és majd az idő talán elhozhatja annak elfogadását, mindezzel együtt ő a diplomát tekinti irányadónak. Az éles miniszteri reagálások közepette Esterházy láthatólag került a nyílt állásfoglalást – talán még nem is alakította ki véleményét.⁵⁰ Egyébként is ritkán szólott hozzá a vitákhoz, a *Die Presse* 1863 végén „a hallgatag tárca nélküli miniszternek” nevezte,⁵¹ de feljegyezték róla osztrák–német liberális körökben a „kőszobor vendég”, illetve „az alattomos Móricz” csúfneveket is.⁵²

1862 januárjában azonban már Esterházy vállalta magára Forgách távollétében, hogy egy rövid megjegyzés erejéig az októberi diploma által Magyarország számára biztosított önállóság védelmére keljen. Aggályosnak minősítette ugyanis, hogy az 1862. és 1863. évi költségvetés párhuzamosan folyó vitájában a bécsi birodalmi tanácsban, azaz a februári pátens által felállított birodalmi parlamentben a magyarországi és erdélyi képviselők nélkül dönthetnek a birodalom pénzügyi kérdéseiben. Kifogásolta, hogy a szűkebb birodalmi tanács ideiglenes felhatalmazással a tágabb birodalmi tanács hatáskörébe tartozó funkciókat gyakoroljon, ami pedig a Schmerling-féle politikai taktika lényegi eleme volt.⁵³ Szintén ő volt az, aki a miniszterek elsöprő többségének véleménye ellenére a színpalak mögött rávette Ferenc Józsefet, hogy megtartsa hivatalában Apponyi Györgyöt.⁵⁴ 1862 őszén pedig, ismét csak Erdély kapcsán, Forgách mellett immáron Esterházy is leszögezte a minisztertársak előtt, hogy a kormány megnyilatkozásaiba újra és újra belefoglalni

48 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. augusztus 16. In: Uo. 297. Vö. Szabad: *Forradalom és kiegyezés választóján*, 596.

49 Vö. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. december 21., 1862. március 11. In: *Die Protokolle*, V/3. 135–137., 334–336.; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. július 9. In: Uo. V/4. 99–101.; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. november 3. In: Uo. V/5. 11.

50 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1861. november 17. In: Uo. V/3. 31.

51 Inland. Wien, 27. Dezember. *Die Presse* 1863. december 28. 1.

52 Friedjung: *Harcz a német hegemóniáért*, I. 151.

53 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. január 20. In: *Die Protokolle*, V/3. 222.

54 Vö. A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. január 27. In: Uo. V/3. 234–237.; Feljegyzések a Bécsben 1863. január–márciusban tartott tárgyalásokról. [Cím nélkül.] MNL OLP 1872 2. cs. 3/b tétel.

kívánt ragaszkodás a diplomához és a februári pátenshez „a magyar korona országai lakosságának nagy többségére izgatólag hat”.⁵⁵

A miniszterek tanácskozásán először nem Forgách, hanem Esterházy jelentette be, hogy a februári alkotmány módosítása szükségessé válhat. 1862. december 10-én a birodalmi tanács ülészakát bezáró uralkodói beszédről tárgyaltak, s Rechberg, Forgách, valamint Esterházy amellet szót, hogy a beszéd rövid legyen és csak általános megállapításokat tartalmazzon. Forgách újra azzal érvelt, hogy a diploma s főleg a pátens említése az uralkodó által „nagy nyugtalanságot” keltene. Esterházy ismét utoljára szólalt fel:

„A Monarchia egysége nagy és magasztos alapelvének egészen biztosan mindenki hódol, de annak útjáról és módjáról, hogy hogyan kell ezt az alapelvet megvalósítani, még sok tanácskozásra lesz szükség, míg végül célra vezető módot találunk; a dologi állása mellett veszélyes lenne a császár és a birodalom számára e tekintetben kizárólag szigorúan az alaptörvények betűihez ragaszkodni...”

Egy nappal később, a leirat szövegének részletes vitájában már Forgách is sokkal nyíltabban beszélt.⁵⁶

Ezzel a szinte provokatív kijelentéssel Esterházy megnyitotta a Schmerling-provizórium időszakának első kísérletét a magyar közjogi kérdés konzervatív elvek és államjogi program alapján történő kompromisszumos megoldására, ami a következő hónapokban, egészen 1863. március végéig lázban tartotta a minisztereket. 1862. december elején már engedélyezte Ferenc József, hogy Bécsbe hívják Apponyi Györgyöt egy kiegyezési javaslat kidolgozására.

Ebben az időszakban Esterházy egyáltalán nem tűnt pusztán Forgách jobbkezének, sokkal inkább önálló, befolyásos tényezőnek. Erről tanúskodnak mindenekelőtt a minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az első nagy összecsapás a „magyar” és a „német” miniszterek között 1863. február 13-án Ferenc József jelenlétében folyt az erdélyi vasút ügyében az uralkodót felkereső kolozsvári küldöttségnek adandó uralkodói válasz kapcsán – minden addiginál hevesebb és nyíltabb vitát eredményezve. A prímet a magyar oldalon egyértelműen Esterházy vitte.⁵⁷ Ugyanez jellemezte azután az 1863. március 11-én, majd ismét Ferenc József jelenlétében a március 18-án, illetve a 23-án lezajlott heves eszmecsere az uralkodó utasítására Forgách által benyújtott államjogi rendezési tervről. Esterházy a terv védelmében, Ferenc József háttértámogatását maga mögött tudva, szinte a faltörő kos szerepét vállalta magára. Forgách azzal érvelt, hogy be kellett látnia, a februári pátens rendelkezéseit nem lehet elfogadtatni a magyarországi politikai elittel, ezért

55 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. október 10., 13. In: *Die Protokolle*, V/4. 268., 272.

56 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1862. december 10–11. In: Uo. V/5. 101–102.

57 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. február 13. In: Uo. 253–256. A kiegyezési kísérlet és a vitákat tárgyalja, de kizárólag Forgách kancellárt a középpontba állítva, Esterházyt jóformán nem is említve. Malfër: Einleitung. In: Uo. V/5. XXXVI–XXXIX. Lásd még Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 309–329.; Stefán Malfër: Der gescheiterte Ausgleichsversuch von 1863. *Österreichische Osthefte* 32 (1990) 405–426.; Deák Ágnes: Konzervatív kiegyezési kísérlet 1863 tavaszán. *Századok* 153 (2019) 1233–1268.

kell más praktikus közvetítő megoldást keresni. Esterházy ezzel szemben nyíltan kétségbe vonta az uralkodó alkotmányozó teljhatalmát Magyarországon, s kendőzetlenül tagadta a Schmerling által hangoztatott jogeljátszás elméletét: „Öfelségének jogában állott teljhatalmából alkotmányt adni a német-szláv országoknak, de ezt a magyar korona országaira nem lehet kiterjeszteni a Rendekek hozzájárulása nélkül. A jogeljátszáselmélet álláspontjára [Esterházy] sohasem helyezkedhet.” Esterházy kritikáját az októberi diplomára is kiterjesztette, amitől Forgách mindig tartózkodott, amennyiben kijelentette, hogy mind a diploma, mind pedig a februári alkotmány tévesen a jogeljátszási elméletből indul ki.⁵⁸

E feszült hetekre vonatkozóan szerencsére rendelkezésünkre áll a minisztertanácsi jegyzőkönyveken kívül más forrás is, az 1847-es platformon álló konzervatív Szent-Ivány Vince feljegyzése, akit 1863 januárjában szintén Bécsbe hívtak, hogy Apponyinak és barátainak az 1848-as elvekhez közeledő, mindenekelőtt külön magyar minisztérium felállítását tartalmazó programjának ellensúlyozására készüljön egy másik magyar program, amelyet végül Forgách felhasznált saját tervezetének elkészítése során. Szent-Ivány szerint Apponyiék meghívása elsősorban Forgách akciója volt, tőlük Esterházy távol tartotta magát, ezzel szemben Szent-Ivány inkább az ő emberének számított. Szent-Ivány leírja, hogy Esterházy lépett fel kezdeményezőként, megróttá Forgáchot bizonytalankodásai miatt, s az uralkodóval háttértárgyalásokat folytatott Forgách jelenléte nélkül. Az Apponyi-féle program uralkodói elutasítása után egyértelműen nála volt a karmesteri pálcá, míg 1863. március 30-án Ferenc József be nem jelentette: megtiltja a Magyarországot érintő államjogi rendezési tervek tárgyalását, Erdély vonatkozásában pedig szabad kezet ad Schmerlingnek és Nádasdy Ferencnek, az erdélyi kancellária vezetőjének. Ugyan mind Forgách, mind Esterházy felajánlotta lemondását, és Szent-Ivány feljegyzése szerint eltökélték magukat a visszalépésre, amennyiben tervüket nem fogadják el, Ferenc József kifejezetten utasította minisztereit, hogy vegyék tudomásul döntését és mindenki maradjon a posztján. Így nem volt más választásuk.⁵⁹

Ezt követően 1863 folyamán egy ideig utóvédharcok folytak, főként az erdélyi országgyűlés előkészítése, majd annak egyes kérdései kapcsán. Esterházy aktivitása ekkoriban nagyon mérsékelt volt, hosszabb szabadságra ment a nyári hónapokban. Október közepén éleződött ki újra a küzdelem, amikor az uralkodó tanácsadó testülete, az Államtanács kezdeményezte, hogy a bíraskodás tartalmának és szervezetének szabályozására rendeleti úton minél előbb kerüljön sor Magyarországon. Az oktroj határozott visszautasításában Esterházy egyértelműen támogatta Forgáchot, a sikertelen politikai offenzíva után azonban alapvetően visszatértek a korábbi kiváró stratégiához.⁶⁰

Szent-Ivány Vince hagyatékából tudjuk, hogy 1864 elején Forgách és Esterházy – Szent-Ivány mellett Szécsen Antal, Andrassy György és Károlyi László közreműködésével – előkészítették egy második kísérletet is arra, hogy Ferenc Józsefet megnyerjék az

58 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1863. március 11., 18., 23. In: *Die Protokolle*, V/5. 287–289., 304–308., 320–321. [Idézet: 289.] Vö. Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 55.

59 Feljegyzések a Bécsben 1863. január–márciusban tartott tárgyalásokról. [Cím nélkül.], Feljegyzés 1863. Colloquium Esterházy, Pálffy, Forgách és köztem febr. 15^{én} 1863” címmel, Feljegyzés Szent-Ivány 1863. május eleji bécsi útjáról. [Cím nélkül.] MNL OL P 1872 2. cs. 3/b tétel.

60 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1863. október 15. In: *Die Protokolle*, V/7. 7–11.

egy évvel korábban kidolgozott kompromisszumos államjogi programnak. Nem tudjuk ugyanakkor, hogy az egyáltalán eljutott-e az uralkodóhoz.⁶¹ Az események más fordulatot vettek: a schleswig-holsteini fenyegető válság, majd háború, az 1864 tavaszán Magyarországon leleplezett földalatti szervezkedés, illetve Forgách kancellár tartós betegsége arra ösztönözte Ferenc Józsefet, hogy Erdély után immáron Magyarországon is megkönnyítse Schmerling akaratának érvényesülését, s felmentette posztjáról Forgáchot. Utódjául Zichy Hermannnt nevezte ki, aki Schmerling emberének számított. Ezzel együtt, a kancellária volt hivatalnokaitól származó értesülés szerint, Esterházy elérte, hogy Ferenc József arra utasítsa néhányukat, Zichy háta mögött „minden tervet, minden célba vett intézkedést közöljenek Esterházy gróffal”.⁶² Ennek ellenére Esterházy több mint egy évre egyedül maradt a magyar érdekek védelmével a minisztertanácson belül, s így újra előre kellett lépnie a háttérből.

1864. május végén Zichy offenzívába lendült: indítványozta az 1861 őszén megyéje vezetésétől felmentett, de le nem váltott valamennyi főispán végleges felmentését úgy, hogy szólítsák fel őket nyilatkozatra, hajlandók-e a kormány irányvonalát fenntartások nélkül követni vagy sem. Zichy expozéja után, tőle szokatlan módon, azonnal Esterházy kért szót, hogy ellentmondjon, de egyetlen minisztertársa sem támogatta.⁶³ Esterházy nem volt jelen azon a 1864. május 31-i ülésen, amelyen Zichy rendeleti úton bevezetni kívánt bírósági reformjavaslatait vitatták a miniszterek. Távollétének nem ismerjük az okát, mindenestre május 25-én, illetve június 4-én ott ült a miniszterek között, tehát hosszabb távollétról nem lehetett szó. A nyár folyamán különösebb aktivitást nem mutatott, szeptember-októberben végig hiányzott az ülésekről, csak november elején tűnt fel újra. Ez év őszén bizonyára további érzékeny veszteség volt számára Rechberg kiválása a kabinetből.⁶⁴

Mindez Esterházy pozíciójának a gyengüléséhez is vezethetett volna, de nem így történt. Minden bizonnyal Rechberg is konzultált vele korábban diplomáciai kérdésekben, de Rechberg utódja, a katona Alexander von Mensdorff-Pouilly felett – aki csak hezitálva, kifejezetten Ferenc József utasítására vállalta el a posztot, kijelentve, hogy valójában nem ért a diplomáciához – mintegy szakmai patrónusként gyakorolt befolyást Esterházy. A színpalak mögül irányíthatott anélkül, hogy a miniszteri poszttal járó adminisztratív tennivalók terhelték volna, és – ahogy a kortársak s maga Mensdorff is, legalábbis utólag látta – anélkül, hogy a poszttal járó egyszemélyi felelősség a vállaira nehezedett volna.⁶⁵ A külügyminisztérium épületében dolgozó hivatalnok, Ludwig Przibram visszaemlékezé-

61 Deák Ágnes: Ismeretlen konzervatív kiegyezéstervezet – 1864. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 241–258.

62 Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 151. Redlich Friedjung ezen kijelentését úgy értelmezi, mintha maga Zichy kancellár informálta volna mindenről Esterházyt az uralkodó jóváhagyásával, de ezt kevésbé tartjuk valószínűnek. Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 362.

63 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1864. május 23. In: *Die Protokolle*, V/7. 396.

64 Vö. Malfèr: *Einleitung*. In: Uo. V/8. XVI–XVII.; Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 55., 77–78., 105., 107–108., 125–126.

65 Mensdorff kijelentését idézi Karl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt: *London, Gastein und Sadowa 1864–1866. Denkwürdigkeiten*. Stuttgart, 1889. 90. Vö. Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 123–125.; Otto von Bismarck: *Gedanken und Erinnerungen*. Stuttgart–Berlin, é. n. 308. Wertheimer Ede mindezt nem a bátorság, sokkal inkább a becsvágy hiányával magyarázta, de a felelősségáthárítás motívumát ő is számításba vette. Wertheimer: *Gróf Andrásy Gyula élete és kora*, I. 255–256.

seiben a külpolitika spiritus rectorának nevezte Esterházyt: „valami titokzatos, kísérteties lengte körül ezt a jelentéktelen, sűrű emberkét, aki halk léptekkel osont végig az Államkancellárián, s előtte minden ajtó és zár kitárult.”⁶⁶ A következő szűk két évben Esterházy valóban valamennyi fontos külpolitikai tárgyaláson aktív szereplőként volt jelen.⁶⁷

A külpolitika formálásában kivívott befolyás természetesen a magyarkérdésben is erősítette Esterházy pozícióját. A Zichyvel való nyílt összecsapása 1864. december végén következett be, amikor a kancellár által javasolt, nyáron már tárgyalt bírósági átszervezési terv részleteinek megvitatására került sor. Esterházy tőle szokatlanul hosszú és heves hozzászólásában leszögezte: a rendeleti úton történő oktrojálás számára elfogadhatatlan, sajnálatos, s az a korábban tett uralkodói ígéret megsértése lenne.⁶⁸ Ezzel párhuzamosan Pest-Budán Augusz Antal Deáknál tett látogatásaival megkezdődött az újabb politikai fordulat előkészítése. Nem tudjuk, hogy erről volt-e tudomása ekkor Esterházynek, aki látólag továbbra is az 1863 tavaszán kialakított programot vallotta. Lónyay Menyhért a vele folytatott megbeszélés után így összegezte az álláspontját: „két diéta, az egyik Bécsben, a másik, nem mondom Pesten, de Magyarországon, oly szűk körrel, mint 1848 előtt a magyar volt; a közös ügyek elintézése fejedelmi jog maradna; tehát két diéta és egy absolut igazgatás, talán tanácsadó Staats- vagy Reichsrathal.”⁶⁹ Az egyenjogú dualizmus elvének elfogadásától eltekintve Esterházy 1847-es alapokra támaszkodó felfogása nagyon messze állt Deáknak és körének államjogi programjától.

1865. január elejére Ferenc József döntött arról, hogy nekifut a magyar politikai elitel való egyezkedésnek. A nyári fordulatig azonban még egyáltalán nem volt akadálymentes az út, a provizórium elhatározott felszámolásának előkészítésekor is fel-felmerült az oktroj lehetősége, ugyanakkor Esterházy hangsúlyozta, hogy ő maga sem támogatja a provizórium valamennyi intézkedésének azonnali felszámolását.⁷⁰ Tavasszal Zichy Hermannnal szemben védelmébe vette Pálffy helytartót az 1864 végén kibocsátott udvari nyelvrendelet ki nem hirdetése kapcsán,⁷¹ és Zichy Hermann elbocsátásához is állítólag ő adta meg a végső lökést.⁷² A konzervatív táborból persze ekkoriban is akadtak segítők, Lónyay naplójának tanúbizonysága szerint Dessewffy Emillel több alkalommal érintkezett, s állítólag a fordulat első látványos gesztusának, Ferenc József pest-budai 1865. júniusi látogatásának Dessewffytól származó ötlete is Esterházykn keresztül jutott az uralkodó

66 Ludwig Ritter von Prizbram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*. I–II. Stuttgart–Leipzig, 1910–1912. I. 133.

67 Lásd pl. Eckstädt: *London, Gastein und Sadowa*, 90–91.

68 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1864. december 19. In: *Die Protokolle*, V/9. 42.

69 Lónyay Menyhért naplőbejegyzését dátum nélkül idézi *Deák Ferencz beszédei*, III. 338.

70 A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve. 1865. május 2., 9. [Protokoll II], 16. In: *Die Protokolle*, V/9. 304–305., 339., 356.

71 Halász: Deák Ferenc, 194–195. Korábbi említései: Fővárosi hírek. *Reminiscentiák. Fővárosi Lapok* 1888. március 30. 658. Vö. *Deák Ferencz beszédei*, III. 340–341.; Deák Ágnes: Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 694–698.

72 Miután Zichy előkészítette az országgyűlés összehívását célzó uralkodói irat fogalmazványát, s azt Ferenc József Esterházyknak átadta véleményezésre, ő állítólag csak annyit válaszolt, hogy „önmagában Zichy neve az iraton mindent tönkretesz”. Walter Rogge: *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*. I–II. Leipzig–Wien, 1872–1873. II. 270.

fülébe.⁷³ Azonban ahogyan a Lónyayval történt, már említett találkozás mutatja, Esterházy tapogatózó lépéseket tett a liberális tábor irányába is, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Az 1865. június végén a kancellári székbe került Mailáth Györggyel és ókonzervatív társaival jó együttműködés alakult ki, és július végén végre a nagy ellenfél, Schmerling is távozni kényszerült.

A nagy áttörés után Ferenc József bizalmának egyértelmű jele volt, hogy 1865 augusztusában Esterházy „hűséges és szorgalmas szolgálataiért” az uralkodó „teljes elismerését és elégedettségét” kinyilvánítva a Szent István-rend nagykeresztjét adományozta neki.⁷⁴

A hatalom és befolyás csúcán – majd a gyors bukás

Úgy tűnt, mind a Habsburg Monarchia külpolitikájára, mind a belpolitikát meghatározó magyarkérdésre Esterházy gyakorolhat döntő befolyást a következő időszakban. S ő látólag valóban nagy erővel vetette bele magát az addig folytatott kabinetpolitizálás után a politikacsinálás gyakorlati tennivalóiba. 1865 nyarán részt vett az erdélyi uniót majd újra megerősítő erdélyi országgyűlés előkészítésében,⁷⁵ ősszel pedig a magyar országgyűlés feladatairól folytatott tárgyalásokat például Lónyay Menyhérttel, akit nyilvánvalóan egyfajta összekötő személynek tekintettek a Deák-kör felé.⁷⁶

1865 decemberében, az országgyűlés megnyitásakor, majd 1866 elején, amikor Ferenc József és Erzsébet császárné hosszabb időre Pest-Budára érkezett, hogy személyes jelenlétükkel is befolyást gyakoroljanak, természetesen Esterházy is az uralkodó kíséretéhez tartozott. A látogatást megelőzően, 1866. január végén Bécsben az országgyűlésen kövendő kormánytaktika meghatározása volt a feladat, s Esterházy magának vindikálta a meghatározó szerepet. Míg Mailáth óvatos kivárást javasolt, lényegében hasonlót, mint amit az 1861-es országgyűlésen követtek a konzervatívok, és amit akkor Ferenc József nagyon helytelenített, Esterházy nyílt sisakos kormányzati offenzívát kezdeményezett. Rosszul mérte fel a magyarországi politikai erőviszonyokat – feltehetőleg soha nem is ismerte azokat behatóan, liberális politikusokkal alig-alig érintkezett, s a konzervatívok közül is rossz véleménye volt azok, például Apponyi, politikusi kvalitásairól, akik közvetíteni igyekeztek az 1848-as és 1847-es platform között. Esterházy abból indult ki, hogy a konzervatívok az országgyűlésen határozott és őszinte politikával bázist teremthetnek egy „monarchikus-konzervatív párt” számára, s diktálhatják a kompromisszum feltételeit: magyar minisztériumról nem lehet szó, ahogy az országgyűlés adó-, illetve újoncmegajánlási jogának visszaállításáról sem.

73 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését dátum nélkül ismerteti *Deák Ferenc beszédei*, III. 409., 437.

74 Ferenc József kézírata Esterházyhoz. Ischl, 1865. augusztus 16. HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbillete. Bill 97.c. 1865.

75 *Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve. Labik. (1865. augusztus 15. – 1865. augusztus 31.)* S. a. r., bev. Farkas Daniella. Szeged, 2011. 60–61.

76 Lónyay Menyhért naplóbejegyzéseit dátum nélkül ismerteti *Deák Ferenc beszédei*, III. 469.

„Nagyon sokan vannak, akik a szívük mélyén valóban nemesen gondolkodnak, de a fejükben bizonyos kérdésekben zavar és tisztázatlanság uralkodik. Továbbá létezik egy olyan tömeg, amely az általános politikai feszültség közepette arra figyel, mit gondol és akar a kormány egyes fontos kérdésekben” – jelentette ki.

Abban bízott, sikerülhet már a tárgyalások elején kompromisszumra jutni Deákkal és híveivel, mégpedig a bécsi kormányzat által diktált feltételek alapján, ami nagyon hamar illúziónak bizonyult. Mindamellett Esterháznak szerepe volt Schmerling utóda, a konzervatív Richard Belcredi keményebb irányvonalának semlegesítésében, a párbeszéd-készség további demonstrálásában, de a tárgyalások elhúzódásában is. 1866 áprilisában Ferenc József, mintegy Esterházy január végi érveit visszhangozva, sürgette a várakozó álláspont feladását, kormányprogram hirdetését és a vágyott kormánypárt megszervezését. A konzervatív tábornak egy Mailáth kancellár, Sennyey Pál tárnokmester, Belcredi és Esterházy által kidolgozott megegyezési terv volt az utolsó kísérlete a kezdeményezés magukhoz ragadására – mindhiába.⁷⁷

1866 tavaszán a birodalom egyre közelebb sodródott a Poroszország elleni, később végzetesnek bizonyult háborúhoz, és ebben Esterháznak kétségtelenül szerepe volt – Metternich kancellár iskoláján nevelkedve, annak külpolitikai elveit követte, ami teljes mértékben megfelelt Ferenc József ízlésének és akaratának. A kortársak szemére vetették az elhibázott itáliai politikát, mondván, Esterházy elfogultsága a pápai hatalom érdekeivel szemben megakadályozta, hogy Ausztria kiegyezzen Olaszországgal. Másrészt Bécs óvatlanul besétált az Otto Bismarck által felállított csapdába, mivel a többi német állam semmibevételével kezdett tárgyalásokat Poroszországgal, azt remélve, a két nagyhatalom dinasztikus egyezkedés útján megoszthatja érdekköreit a német területeken. Az 1866-os háború előestéjén Franciaországgal kötött szerződést pedig egyenesen a legnagyobb diplomáciai baklövésnek minősítették. E vonatkozásban is leginkább a határozatlanságot rótták fel Esterháznak, s hogy a háborús döntések időszakában beteget jelentve nem vett részt a miniszterek tanácskozásain.⁷⁸ A történeti szakirodalom sem látta ezt másképp.

A háború időszakában Esterházy mindenesetre még élvezte Ferenc József bizalmát, hiszen 1866. július 4-én, amikor Ferenc József Mensdorff-Pouillyt a katonai táborba küldte, távollétének idejére Esterházyt bízta meg a császári ház és a külügyminisztérium ideiglenes vezetésével.⁷⁹ A nyár folyamán Esterházy még aktív részese volt a minisztertanácson

77 A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1866. január 27. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. VI. *Das Ministerium Belcredi*. Bd. 1–2. Bearb. von Horst Brettner-Messler. Wien, 1971–1973. Bd. 1. 285–286. [Idézet 286.]; A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1866. április 9. In: Uo. VI/2. 11–16. Gorove István naplójára hivatkozva ismerteti az eseményeket *Deák Ferenc beszédei*, III. 562., 603–604., 645.; Wertheimer: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*, I. 237–241.; Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 463.; Engel-Janosi: *Einleitung*. In: *Die Protokolle*, VI/1. XXX–XXXI.; Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 105., 107–108.

78 Eckstädt: *London, Gastein und Sadowa*, 90–91., 111., 151–156., 203.; Friedrich Ferdinand Graf von Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. I–II. Stuttgart, 1887. II. 7., 9., 15–16.; Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 186–187., 259., 265–266., 371–372.

79 Ferenc József kabineti irata Esterházy Mórchoz. 1866. július 4. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbillete 40c. 1866.

született döntéseknek. Amikor azonban 1866 szeptemberében újakezdődtek a tárgyalások a magyar ügyekben, azokon Ferenc József utasítására Esterházy már nem vett részt. Az egyébként általában igen jól értesült Lónyay a következőképp kommentálta távollmaradását: „Esterházy hallgat, valószínűleg a coulissák mögött fújja a követ.”⁸⁰ Esterházy azonban ekkor már a játéktéren kívül várta Ferenc József döntését.

Belcredi visszaemlékezése szerint Mensdorff és Esterházy annak következtében vesztették el Ferenc József bizalmát, hogy alapvetően tanácstalanok voltak a bekövetkezett tragédia után, majd pedig nagy szolgálatkészséget tanúsítottak a győztes ellenféllel szemben.⁸¹ Nem tudjuk, hogy emellett a magyar ügyek átmeneti megakadása is hozzájárult-e az uralkodó döntéséhez. A nyáron Deák Ferencsel, illetve Andrássy Gyulával való személyes találkozás nyomán talán érlelődött Ferenc Józsefben a felismerés, hogy tudomásul kell vennie: Magyarországon a liberális politikai erők dominálnak, illúzió erős konzervatív kormánypárt létrejöttében reménykedni. Vagyis az 1847-es állásponthoz mereven ragaszkodó Esterházy közvetítőként ekkor már többet árthatott, mint használhatott.

1866. október 31-én Ferenc József mind Mensdorffot, mind pedig Esterházyt felmentette miniszteri posztjáról. Esterházyt visszahelyezte rendelkezési állományba a korábban ebben a minőségében élvezett járandósággal, fenntartva a lehetőséget újraalkalmazására.⁸² Przi Bram arról írt, hogy a kortársaknak feltűnt, milyen különböző hangnemben bocsátotta el Ferenc József két külpolitikai segítőjét. Mensdorffot „a császári kegy minden jelével” mentette fel, míg az Esterházynak szóló irat rideg és hideg, az uralkodói kegyet nélkülöző elbocsátás. A nagyközönség azt találgatta, hogy a szöveget vajon Belcredi íródjában formálták ilyenre, vagy maga Ferenc József volt a szövegező.⁸³ Esterházy halálakor a magyar sajtóban megjelent egy olyan közlemény is, amely egy meg nem nevezett bécsi lapra hivatkozva közölt egy történetet, mely szerint Esterházynak esze ágában sem volt lemondani, magabiztosan úgy vélte, nélkülözhetetlen. Egy minisztertanácsról hazakerkezve azonban küldönc fogadta azzal, hogy minisztertársai a háta mögött már elkészítették lemondó nyilatkozatát, amit a küldönc felszólítására keserűen aláírt.⁸⁴

Ez a történet minden elemében kitalált. Esterházy ugyanis nem tartózkodott 1866. október végén Bécsben (utoljára augusztus 28-án tűnik fel neve a minisztertanácsban részt vevők névsorában). Október 30-án Csákvárról intézett levelet Ferenc Józsefhez, amiben kijelentette, hogy már korábban kérte volna felmentését, de nem akart az uralkodói aka-

80 Lónyay Menyhért naplóbejegyzését (1866. augusztus 21.) idézi *Deák Ferencz beszédei*, IV. 24.

81 Richard Belcredi visszaemlékezését idézi Redlich: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, II. 508. Esterházy álláspontját a békeszerződéssel kapcsolatban lásd Engel-Jánosi: Einleitung. In: *Die Protokolle*, VI/2. XVII–XXI.

82 Richard Belcredi előterjesztése Ferenc József számára. 1866. december 10. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Vorträge MRZ. 4089/1866.; Ferenc József irata Friedrich Ferdinand Beusthoz. Schönbrunn, 1866. december 13. ÖStA HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4-84. „Personalia Esterházy A-M”. Friedjung azt állította, hogy Esterházy más formában anyagi hasznot húzott miniszteri pozíciójából, amennyiben nem fizette meg az apja halála után őt terhelő örökösödési illetéket, azonban Johann Larisch-Moennich pénzügyminiszter elengedte az illeték egy részét, illetve a késedelmi kamatokat. Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért*, I. 156. Friedjung állítását nem tudtuk ellenőrizni.

83 Przi Bram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*, I. 164.

84 Napi hírek. Az osztrák Esterházy grófról. *Budapesti Hirlap* 1890. november 15. 6.

rat elé vágni, s kiválásának ezzel politikai jelentőséget adni. Mint írta, kötelessége azonban ezt megtenni, mivel személyének egyre növekvő népszerűtlensége, „elveinek állítólagos túlzott merevsége és elavultsága folytán” jelenléte önmagában árthat a kormánynak egy olyan időben, amikor amúgy is nehéznek tűnik „a pillanatnyi opportunitás kedvéért nem feláldozni a Monarchia és a legmagasabb dinasztia életfeltételeit”, s „egyek üdvös intézkedések pusztán az én jelenlétem folytán a priori diszkreditálódhatnak”. Meleg hangú levelét Esterházy a Ferenc József iránti „mélyen átértzett köszönet, a határtalan odaadás és rendíthetetlen hűség” kinyilvánításával zárta.⁸⁵ A két miniszter elbocsátásával egy napon kinevezett új külügyminiszter, Friedrich Ferdinand Beust emlékirataiban leírja, hogy kinevezésének tervét már jóval korábban közölte vele Ferenc József, de Beust kérte, hogy ennek nyilvánosságra kerülésével várják meg a béketárgyalások lezárultát. Azaz Mensdorff menesztése már korábban eldőlt, feltételezhetően Esterházy esetében is ez volt a helyzet, felmentést kérő levele tehát érdemben nem befolyásolta az eseményeket. Nem tudhatjuk ugyanakkor, hogy nem felszólításra küldte-e el azt épp az elbocsátását megelőző napon.⁸⁶

Az Esterházyt elbocsátó uralkodói irat igen szűkszavú: „Kérésére kegyesen engedélyezem miniszteri posztjáról való felmentését, s hűséges odaadó szolgálataiért elismerő köszönetemet fejezem ki.” Ha összehasonlítjuk a Mensdorffnak szóló szöveggel, az utóbbi valóban valamivel bővebb, amennyiben tartalmazza, hogy „házamnak és az államnak nehéz körülmények között tett önfeláldozó szolgálataiért” elismerésként a Szent István-rend nagykeresztjét adományozza volt külügyminiszterének, bár, mint láttuk, ezt a legmagasabb kitüntetést Esterházy már egy évvel korábban megkapta.⁸⁷ Nem tudjuk, végül mikor került sor hivatalosan Esterházy nyugállományba helyezésére, de halálát megelőzően már nyugdíjat folyósítottak számára.⁸⁸

Leváltását követően Esterházy eltűnt a kíváncsi szemek elől. Nehéz elképzelni, hogy bécsi tartózkodásai teljesen megszakadtak volna, Prizbram mégis úgy nyilatkozik, hogy egészen halálhíréig semmit sem hallottak felőle.⁸⁹ Csákvárra vonult vissza, „a parkon keresztül járó lakosok sokszor látták magányosan sétálgatva a kert utain. Zárkózott természetű ember volt” – írta Csákvár helytörténésze.⁹⁰ Unokája szerint utolsó évtizedeit jobbára könyvei között dolgozgatva töltötte, legfeljebb egészen bizalmas barátaival érintkezett. Mindez megerősíti a kortársak által festett képet: Esterházy igazi arisztokrataként, „odi profanum vulgus⁹¹ természeténél fogva” távolságot tartott környezetétől. Hasonlót írt róla egy másik helytörténész is: „A tulságba vitt spanyol etikett szabályait

85 Esterházy Móric irata „Allergnädigster Herr!” megszólítással. Csákvár, 1866. október 30. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv. Kabinettskanzlei. Kurrentbillete 105c.130c. 1866.

86 Beust: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten*, II. 19–22.

87 Ferenc József kézirata Alexander Mensdorff-Pouillyhoz. 1866. október 31., Ferenc József kézirata Esterházy Mórichoz. 1866. október 31. Uo. 104–105c. 1866.

88 Átirat a külügyminisztériumhoz. Bécs, 1890. december 23. HHStA Ministerium des Äußern. Administrative Registratur F4–84. „Personalia Esterházy A-M”.

89 Prizbram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*, I. 165.

90 Krasztina: *Csákvár története*, 36.

91 A latin nyelvű idézet Horatius versének részlete: „Odi profanum vulgus et arceo.” [„Gyűlöllek: távol légy, alacsony tömeg!”] Horatius: *Ódák*. III.1.1. [Ford. Babits Mihály.]

a grandok példájára környezetében a legnagyobb mértékben érvényesítette.” Az unoka azt is hozzátette, hogy a nagyapa a legnagyobb pedantériával megsemmisítette a politikai szerepvállalásával kapcsolatos valamennyi adatot. Az ő beszámolójából tudjuk azt is, hogy Esterházy a metsző kritika mellett nem volt híján az öniróniának sem: az apró termetű nagyapának egyik „kedves mondása” az volt ugyanis, „ha magamat nézem, kicsinynek tartom magam, ha másokat is megnézek – növekedek”.⁹²

1875 júliusában Esterházy birtokai egy részéből önálló hitbizományt alapított, s kivált a tatai ágból,⁹³ a birtok ügyeivel azonban nem bajlódott, azt alkalmazottaira bízta.⁹⁴ Rendszeresen jótékonykodott: tűzifát adományozott a gesztesi járás pandúrjainak (1868); 1881-ben 350 forintos kamatozó alapítványt tett a csákvári iparos segédek képzésére; saját és felesége nevében alkalmanként támogatta a csákvári kiseddóvó intézetet tűzifával, pénzzel, ruhaneműkkel; Kisgannán az újjáépítendő katolikus iskola részére adományozott az építéshez szükséges anyagokat;⁹⁵ 1885-ben pedig a környéken dúló vörös himlő betegeinek gyógyítására utasította uradalmi orvosát.⁹⁶

Ferenc József nem feledte, milyen nagy szolgálatokat tett neki egykor Esterházy. Az aranygyapjas rend lovagjává emelése mellett 1879 őszén Esterházy és neje ezüstlakodalmá alkalmából „a királyi család” táviratban fejezte ki szerencsekívánatait.⁹⁷

Csákvárra vonulásával ugyanakkor a magyarországi közvélemény szinte teljesen elfeledkezett Esterházyról. Visszhangtalan maradt az az 1875-ben megjelent anonim röpirat is, amely így idézte fel alakját: „Ugyan nyájas olvasó tudod-e ki volt az a magyar ember, a ki Nádasdy, Schmerling, az összes udvari körök, a hatalmas főherczeg és a lajtán tuli és erdélyi Reichsrath, és így az összes monarchia nem-magyar népének ide értve a horvátokat is, ellent állni elég bátor volt – s tudott? Ugye nem? megmondom hát; Esterházy Mórictz!”⁹⁸ A konzervatívok ügyeit belülről ismerő szerző, Fiáth Ferenc jókívánságait fejezte ki: „hálás érzettel emlékezünk rólad”.

1888 tavaszán a család a nyolcvanegy éves Esterházy Móric gondnokság alá helyezéséért indított bírósági eljárást, és a lapok közölték azt is, hogy elmebaj volt az indok.⁹⁹ Ezt követően a szászországi Pirnában egy magánintézetben kezeltették, s 1890. november 8-án ott érte a halál.

92 Török Sándor riportja: A hallgatag Esterházy. *Magyarság* 1934. október 28. 11. ; MNL OL P 193 Esterházy Móric iratai. 43. sz.; Károly János: *Fejér vármegye története*. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. III. 283.

93 Esterházy: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*, 166.

94 Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján, 1870–1914*. Bp., 1969. 57.

95 Orbán József pandur káplár levele Esterházy Mórichoz. Bokod, 1868. december 2. MNL OL P 193 Esterházy Móric iratai 16. sz.; Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1880. április 15. 427., 1881. február 24. 229., 1881. december 1. 1634., 1884. június 7. 576.

96 Napi hírek. *Budapesti Hírlap* 1885. december 16. 6., 1885. december 19. 6.

97 Csákvári ünnepek. *Fővárosi Lapok* 1879. október 23. 1172.

98 [Fiáth Ferenc:] *Értsük meg egymást!* Bp., 1875. 34–35.

99 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1888. március 30. 658. Egy halála után megjelent sajtóközlemény szerint az egyébként a vagyonával gondosan bánó Esterházy bezárt ajtók mögött rakásonként égetett el bankjegyeket és értékpapírokat. [„K.”:] A pirmai halotról, 2306.

Esterházy esetenként maga is római mondahősként tekintett magára. Nem Fabius Cunctator, hanem az önfeláldozó Marcus Curtius alakja foglalkoztatta, aki egy földrengés után a várost veszélyeztető földhasadékba vetette magát lovával és teljes fegyverzetével, hogy megmentse városát. „Valamennyien Curtiusok vagyunk”, akik a Monarchia megújításán dolgozunk, jelentette ki Belcredinek még 1865 nyarán.¹⁰⁰ Bizonyos fokig igaza volt: elszántan védelmezte még a metternichi korszakban elsajátított eszméit és értékeit, a birodalom nagyhatalmi állását és egységét, de Magyarország birodalmon belüli különállását is, ha a célhoz vezető utakat illetően kétségekkel is küzdött – és közben, ahogy egy nekrológ fogalmaz, „idegen maradt saját honában”.¹⁰¹ S hozzátehetjük: saját korában is.

---

100 Richard Belcredi feleségéhez intézett levelét idézi Friedrich Engel-Janosi: Einleitung. In: *Die Protokolle*, VI/1. XII.

101 [„K.”:] A pirmai halotról, 2305.

CONTENTS

Judit Klement – Orsolya Manhercz <i>In Honour of Éva Somogyi</i>	5
Ágnes Deák <i>The Wise but Timid Fabius Cunctator: Count Móric Esterházy</i>	7
Imre Ress <i>The Legend of the Royal Sanction for Act LXII of the Croatian Law of 1861, and its Legitimization Function</i>	29
Virág Vér Eszter <i>Empress Elizabeth in Hungary in the Summer of 1866: Reception, Memory, Myth</i>	43
Orsolya Manhercz <i>“My God, My God, Henceforth Buda Will Be the Imperial Seat”. Court Life at Pest-Buda in the 19th Century</i>	65
András Cieger – Réka Matolcsi <i>Fidelity to the King, Citizen Loyalty and National Identity. Multiple Loyalties in Hungary of Austro-Hungarian Monarchy</i>	87
Iván Ifj. Bertényi <i>The Social Background of the Delegation Members elected by the Upper Chamber</i>	99
Gábor Gyáni <i>Socialization in the Aristocratic Families</i>	123
Miklós Konrád <i>Sporting Life, Modernisation, and Antisemitism in Hungary, 1867–1914</i>	139
Judit Klement <i>Budapest and the Mills, 1841–2008</i>	155

E számunk szerzői

Ifj. Bertényi Iván, tudományos igazgató-helyettes, Collegium Hungaricum Bécs, igazgató, Bécsi Magyar Történelmi Intézet ● Cieger András, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Újkori osztály ● Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék ● Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, BTK TTI, Újkori osztály ● Klement Judit, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály, docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék ● Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Manhercz Orsolya, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék ● Matolcsi Réka, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola ● Ress Imre, nyugdíjas tudományos főmunkatárs, BTK TTI ● Vér Eszter Virág, alapító kutató, Monarchikum Kutatócsoport

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknél: 1000 Ft

